

Erwin G a t z, *Geschichte des kirchlichen Lebens in den deutschsprachigen Ländern seit dem Ende des 18. Jahrhunderts*, T. 1-4, Verlag Herder, Freiburg – Basel – Wien 1991-1995.

W 1991 roku zaczęło się ukazywać dzieło opracowywane przez zespół historyków, zaplanowane początkowo na pięć, a ostatnio na siedem tomów. W zasłużonym dla nauk teologicznych wydawnictwie Herdera zostały już wydane cztery tomy o różnej objętości; trzy następne zaś są przygotowywane¹.

Ks. prof. E. Gatz to znany na zachodzie historyk, którego badania koncentrują się wokół roli Kościoła w krajach Europy Środkowej w czasach nowożytnych i najnowszych. Jest kapłanem diecezji akwizgrańskiej, gdzie urodził się w 1933 roku. Tam też studiował teologię i w 1960 roku przyjął święcenia kapłańskie. Studia historyczne odbywał pod kierunkiem wybitnego profesora związanego niegdyś z Wrocławiem, ks. Huberta Jedina², w Bonn; następnie kontynuował naukę

---

¹ Tom V – *Caritas und soziale Dienste*, tom VI – *Die Kirchenfinanzen*, tom VII – *Die Feier des Gottesdienstes*.

² Urodził się w Brzezinach k. Grodkowa w 1900 r. Teologię zaczął studiować we Wrocławiu, gdzie w latach 1930-1933 wykładał historię Kościoła. Był archiwistą we Wrocławiu w latach 1936-1939. Od 1949 roku profesor w Bonn. Badał dzieje Kościoła w XV i XVI wieku. Najważniejsze publikacje: *Handbuch der Kirchengeschichte*, t. 1-7, *Geschichte des Konzils von Trient*, t. 1-4, *Kirche des Glaubens – Kirche der Geschichte*, t. 1-2. Zmarł w Bonn 16 VII 1980.

w Monachium. Od 1975 r. mieszka w Rzymie, gdzie między innymi pełni zaszczytny urząd rektora niemieckiego kolegium Campo Santo Teutonico³. Jest również dyrektorem instytucji naukowo-wydawniczej Görres-Gesellschaft⁴. Jego dotychczasowe badania naukowe zaowocowały ponad stu publikacjami, które napisał sam lub przy współpracy z innymi. Mają one wyjątkową wagę w nauce tak ze względu na omawiane zagadnienia, jak i objętość poszczególnych książek. Wydane dokumenty z Konferencji Biskupów Niemieckich⁵ stanowią cenny materiał źródłowy w badaniach historycznych. Wyjątkowe zdolności ks. Gatza do tworzenia zespołów badawczych zaowocowały niezbędnymi pracami leksykograficznymi. Jego dwa słowniki biograficzne⁶, zawierające krótsze i dłuższe informacje o życiu i działalności pasterzy Kościoła, zaopatrzone w najnowszą literaturę, doczekały się wielu pochlebnych ocen.

W polskiej literaturze odpowiednikiem leksykonu ks. Gatza jest słownik Piotra Niteckiego pt. *Biskupi Kościoła w Polsce* (Warszawa 1992), zawierający 1518 biogramów, ułożonych w porządku alfabetycznym i obejmujących wszystkich biskupów Kościoła w naszym kraju.

Ks. E. Gatz, mając już duże doświadczenie w pracy zespołowej, a także spory własny dorobek naukowy, podjął się w latach 90. gigantycznego wprost przedsięwzięcia zaplanowanego na szereg lat pracy. Wielotomowe dzieło: „Dzieje życia kościelnego w krajach języka niemieckiego od końca XVIII wieku aż po czasy Soboru Watykańskiego II” to praca, która aktualnie powstaje i pisana jest z potrzeby dopowiedzenia tego, czego nie znajdzie czytelnik w wydanych dotąd klasycznych podręcznikach historii Kościoła. Myśl podjęcia tego rodzaju studium pojawiła się w trakcie pracy nad słownikiem biskupów. Właściwie jedno opracowanie torowało i wskazywało drogę drugiemu (por. wstęp, t. I, s. 7). W dyskusjach ze swoimi współpracownikami nad przyszłym dziełem ks. Gatz kładł nacisk na potrzebę badań naukowych, które uzupełniłyby dotychczas przedstawiane dzieje Kościoła. Historia skupiająca uwagę czytelnika na wielkich wydarzeniach kościelno-politycznych (na przykład konflikty między państwem a Kościołem lub podziały w samym chrześcijaństwie) pomija – a co najwyżej w zawężonej formie opisuje –

---

³ Między bazyliką św. Piotra a aulą Pawła VI leży Campo Santo Teutonico, najstarsza fundacja niemiecka w Rzymie. Por. E. G a t z, *Hundert Jahre deutsches Priesterkolleg beim Campo Santo Teutonico (1876-1976)*, Freiburg 1977.

⁴ Z okazji setnej rocznicy urodzin Józefa von Görres (25 I 1876), w przeddzień (24 I 1876) w domu Görresa w Koblencji zostało założone stowarzyszenie dla pielęgnowania i wspierania nauki w duchu katolickim. W 1888 r. powstał w Campo Santo Teutonico rzymski oddział wspomnianego stowarzyszenia. Por. *Die Görres-Gesellschaft*, Paderborn 1957.

⁵ *Akten zur preussischen Kirchenpolitik in den Bistümern Gnesen-Posen, Kulm und Ermland 1885-1914. Aus dem Politischen Archiv des Auswertigen Amtes*, Mainz 1977; *Akten der Fuldaer Bischofskonferenz*, t. 1: 1871-1887, t. 2: 1888-1899, t. 3: 1900-1919, Mainz 1977-1985.

⁶ *Die Bischöfe der deutschsprachigen Länder 1803 bis 1945. Ein biographisches Lexikon*, Berlin 1983; *Die Bischöfe des Heiligen Römischen Reiches 1648-1803. Ein biographisches Lexikon*, Berlin 1990.

życie religijne Ludu Bożego. Podjęte przez wielu historyków badania stworzyły bazę dla tworzenia syntetycznych opracowań życia kościelnego w jego strukturze hierarchiczno-administracyjnej, różnorodności form życia duchowego i działalności religijno-społecznej. Granice terytorialne badanego rejonu Europy ze względu na ówczesną sytuację polityczną w tej części świata, uważa ks. Gatz za bardzo korzystne, mimo istniejących różnic mających swoje źródło w odmiennych korzeniach narodowych. Uważa on, że przedstawione w omawianej pracy życie kościelne może być traktowane jako pewna jedność historii oraz kultury języka. Istniejące różnice zostaną wyraźniej dostrzeżone przez porównanie (wstęp, t. I, s. 7). Pierwsza część przytoczonej wypowiedzi o jedności historycznej i kulturze języka nie może się odnosić do ziem polskich zagarniętych przez Prusy w okresie rozbiorów Polski. A co do Śląska, Pomorza i Warmii należy dostrzec istniejący wtedy na tych ziemiach pluralizm językowy i kulturowy. Na szczęście ryzykowne uogólnienie nie znajduje potwierdzenia w opracowaniach poszczególnych tomów. Treść merytoryczna omawianej pracy odnosi się do tego, co dzieje się wewnątrz Kościoła katolickiego, co stanowi jego życie i działalność w ramach zwykłej codzienności. Autorzy starają się wskazać na całe bogactwo życia religijnego Kościoła. Istniejąca w nim siła i moc wewnętrzna rozwijana poprzez różne formy życia religijnego, tak osób indywidualnych, jak i wspólnot, a także objawiająca się w różnorodności podejmowanych akcji charytatywno-społecznych – o wiele pełniej wyraża rolę, jaką Kościół pełni w świecie. Niewątpliwie było to trudne i zarazem odważne zadanie przedstawienia misji Kościoła w konkretach codziennego, zwyczajnego życia religijnego. W przedmowie do I tomu bp K. Lehmann, przewodniczący Konferencji Episkopatu Niemiec, pisze: „Na placu budowy Kościoła panuje duży ruch. Dlatego jest ważnym, abyśmy kościelne życie w jego istocie i zmienności potrafili dokładnie poznać. Dokonujące się zmiany uwarunkowane czasem musimy uczyć się odróżniać od problemów, które są niepodważalne. W literaturze historycznej praca ta jest świadectwem żywej obecności Jezusa Chrystusa w swoim Kościele” (s. 5-6).

T. I – Die Bistümer und ihre Pfarreien (Diecezje i ich parafie), Herder, Freiburg, 1991, ss. 654.

34 historyków, wśród nich pracownik naukowy Katolickiego Uniwersytetu Lubelskiego ks. prof. Zygmunt Zieliński, jest autorami najobszerniejszego tomu, omawiającego bazę dla życia kościelnego. Parafie powstają przy kościołach prywatnych i ich masowy rozwój przypada na okres średniowiecza. Prawne ustalenia wprowadzone w dobie odnowy trydenckiej zapewnią im dalszy rozwój i coraz większy wpływ na wiernych. Ingerencje władzy świeckiej w ustalone już struktury parafialne rozpoczną się w okresie oświecenia i znajdą swoje praktyczne zastosowanie w dobie józefinizmu. Dyrektywy cesarza Józefa II z 1782 r. decydowały o ustaleniu granic dla poszczególnych parafii. Za kryteria rozstrzygające brano pod uwagę położenie gór i rzek, odległość, liczbę wiernych, która nie mogła przekraczać siedmiu tysięcy ludzi (29-88). W XIX wieku pojawienie się nowej klasy społecznej – robotników fabrycznych, wiąże się z powstawaniem nowych osiedli mieszkaniowych, co musiało doprowadzić do znacznego rozszerzenia granic parafii

tak pod względem personalnym – jak i terytorialnym. Na ożywienie życia kościelnego miały wpływ powstające stowarzyszenia religijno-społeczne (8'-104). W dalszej ewolucji wspólnoty parafialnej dużą rolę odegra propagowana przez Karola Rudolfa w Wiedniu idea teologii gminy, której fundamentem są Biblia, liturgia i wspólnota (115 i n.). Sobór Watykański II nawiązał do tej myśli, ale były to już czasy inne, przełomowe, w których tendencje laickie ścierały się z ideami teologicznymi. Powstałe anonimowe makrostruktury odpowiadały anonimowym wspólnotom parafialnym, które zatraciły dawny familiaryzm. Analizowana przeszłość poucza, że tradycyjne rozumienie parafii już nie wystarczy. Potrzebna jest struktura pomagająca wiernym postrzegać gminę jako Kościół lokalny, który wyrasta i jest ściśle związany z Kościołem Powszechnym, a także ceni sobie przynależność do wspólnoty o wymiarze światowym (135 i n.).

Część druga pierwszego tomu stanowi źródłowe opracowanie 55 kościelnych samodzielnych jednostek administracyjnych na terenie Niemiec, Austrii, częściowo Szwajcarii, Luksemburga oraz na zajętych przez Prusy częściach Europy. Jest to omówione według następujących zagadnień: historyczny punkt wyjścia, założenie lub aktualny opis diecezji, terytorium, ludność, stan materialny, stosunki wyznaniowe, sytuacja kościelno-polityczna, biskupi oraz ich współpracownicy, kler diecezjalny (seminaria⁷), zakonnicy pracujący w duszpasterstwie, rozwój sieci parafialnej przed i po drugiej wojnie światowej. Pomocą dla czytelnika jest zamieszczona na początku artykułu mapa terytorialna każdej diecezji, tekst zaś kończy się statystycznym zestawieniem liczby katolików, parafii, kleru diecezjalnego i zakonnego. Obszerna literatura świadczy o szerokiej bazie badawczej.

T. II – Kirche und Muttersprache (Kościół i język ojczysty), Herder, Freiburg 1992, ss. 240.

Tom drugi, napisany przez czterech autorów reprezentujących ośrodki naukowe w Niemczech, Austrii i Czechach, dotyczy tylko jednego aspektu życia kościelnego, na ogół rzadko podejmowanego w badaniach historycznych. Chodzi o stosunek Kościoła do języka ojczystego ludzi przynależących do różnych narodowości. Respektowanie odrębności językowej rozumieją autorzy nie tylko w ramach posługi liturgicznej, ale szeroko rozumianej działalności społecznej Kościoła. Z kwestią szacunku dla języka ojczystego związane jest duszpasterstwo wśród emigrantów niemieckich. Analiza obejmuje rozległy teren Europy Środkowej, na którym oprócz Niemców żyją też inne grupy narodowościowe. Książka zawiera informacje o stosunku Kościoła do pozostałych grup językowych i problem ten został omówiony w kontekście historycznym ze zwróceniem szczególnej uwagi na masowe wędrowniki ludności w XIX i na początku XX wieku, głównie za chlebem, a ostatnio w pogoni za wyższą stopą życiową. W omawianym okresie Kościół stawał wciąż wobec problemów nowych mniejszości narodowych, które brał w opiekę (17 i n.).

---

⁷ Por. E. G a t z, *Priesterausbildungsstätten der deutschsprachigen Länder zwischen Aufklärung und zweitem Vatikanischem Konzil*, Rom 1994.

Opieka duszpasterska nad emigrantami niemieckimi rozpoczęła się w średniowieczu i trwa do dziś. Szczególnie ważną rolę autorzy przypisują obecności Niemców w Rzymie i Ziemi Świętej (76-88), dostrzegają w średniowiecznych pielgrzymkach do miejsc świętych ideę i dziś bardzo żywą w rozwijającym się ruchu pielgrzymkowo-turystycznym.

Polskiego czytelnika, podobnie jak i przedstawicieli innych nacji: Łużyczan, Holendrów, Francuzów, Retoromanów, Włochów i Słoweńców, satysfakcjonuje wynik badań historyków, potwierdzający życzliwe stanowisko hierarchii kościelnej wobec odrębności językowej poszczególnych grup etnicznych. Sytuacja ludności polskiej na Śląsku, w Prusach Wschodnich i Zachodnich oraz w Wielkopolsce została przedstawiona na bazie nowszej i bardzo obszernej literatury polskiej i niemieckiej oraz oparta na informacjach przekazanych osobiście ks. Gatzowi przez historyków zainteresowanych tymi problemami (125-150). W porównaniu z innymi grupami językowymi Polacy zostali przedstawieni wystarczająco obszernie. Stale poszerza się kontakt naukowy między historykami obydwu narodów.

Mimo starannego wydania książki przez powszechnie szanowane wydawnictwo Herdera, dokładny czytelnik zauważy, że przy przechodzeniu ze strony 142 na 143 został opuszczony pewien fragment, co czyni tekst w tym miejscu niezrozumiałym.

T. III – Katholiken in der Minderheit (Mniejszość katolicka, diaspora), Herder, Freiburg 1994, ss. 317.

Przy opracowaniu tego tomu pracowało, obok głównego redaktora ks. E. Gatza, jeszcze pięciu innych historyków. Zajmowali się oni problemem aktualnym od czasów podziału chrześcijaństwa w Europie, czyli dziejami katolików w diasporze. Po burzliwym okresie wojen religijnych w okresie oświecenia i po rewolucji francuskiej wypracowano pewne formy koegzystencji dwu konfesji, które z upływem czasu zostały zaakceptowane tam, gdzie początkowo wykluczano istnienie diaspor. Trudne położenie katolików w diasporze miało ten plus, że konieczność życiowa wpływała na potrzebę szukania kontaktów pomiędzy przedstawicielami obydwu wyznań, co otworzyło drogę ekumenizmowi. Dynamizm wewnętrzny, jako siła odśrodkowa, mobilizował katolików i protestantów do ewangelizowania świata. Tak więc w omawianym tomie autorzy ukazują trzy kierunki życia kościelnego: sytuację katolików w diasporze (39-142), powstanie i rozwój ruchu ekumenicznego (145-212) oraz zainteresowanie misjami zagranicznymi (215-305). Wymienione zagadnienia zostały opracowane w rozwoju historycznym i uzupełnione przez tablice statystyczne. Istotnym elementem życia kościelnego w Niemczech było odejście od rozumienia działalności misyjnej jedynie jako konieczności nawracania protestantów na katolicyzm. W okresie prześladowania Kościoła (*Kulturkampf*) wielu duchownych, zwłaszcza zakonników, opuszczało kraj i podejmowało pracę duszpasterską na terenach pogańskich. Kontakt z krajem ojczystym budził ducha misyjnego w Europie, co też szybko zaowocowało dotąd nie spotykaną liczbą powołań misyjnych z krajów języka niemieckiego. Powstały nowe instytucje o celach misyjnych. Zgromadzenia zakonne, tak męskie jak i żeńskie, pracujące na misjach

zapełniły w XIX wieku swoje domy wychowawcze młodzieżą pochodzącą z krajów słowiańskich, zwłaszcza z ziem polskich.

T. IV – Der Diözesanklerus (Kler diecezjalny), Herder, Freiburg 1995, ss. 453.

Kler diecezjalny, chociaż od wieków stanowi w Kościele grupę, która dźwiga na swoich barkach ciężar życia kościelnego, to jednak dotąd jako zwarta grupa nie był przedmiotem specjalnych badań naukowych. Tom czwarty, wydany w bieżącym roku, chce uzupełnić tę lukę, omawiając historię kleru diecezjalnego od czasów oświecenia aż po współczesność. Rozdział pierwszy, obejmujący punkty 1-12 jest zatytułowany: „Rozwój historyczny”, przedstawia sytuację kleru diecezjalnego w XVIII wieku (23-38) oraz tendencje reformistyczne z przełomu XVIII i XIX wieku wraz z podaniem wzorców charakterystycznych dla tej epoki (39-65).

Opcja na rzecz duchowieństwa w pierwszej połowie XIX wieku dotyczy wykształcenia i kultury, wspierania przez ugrupowania popierające duchownych (66-104). Walka z duchowieństwem w okresie kulturkampfu, narodowego socjalizmu i rządów totalitarnych zjednoczyła kler przeciwko wspólnemu wrogowi (105-186). Po zakończeniu drugiej wojny światowej, mimo strat personalnych, liczba duchowieństwa w krajach europejskich zaczęła wzrastać i ten stan utrzymał się do dziś w niektórych rejonach dawnego „bloku wschodniego”. W Niemczech natomiast i w ogóle w krajach zachodnich liczba powołań zaczęła wyraźnie spadać. Pojawiły się dwie nowe kwestie: księża-robotnicy i sytuacja duchownych niemieckich, którzy musieli po 1945 r. opuścić tereny obecnych polskich Ziemi Zachodnich i Północnych (187-208). Los duchowieństwa katolickiego w dawnej NRD, ze względu na odmienną sytuację polityczną został potraktowany oddzielnie (208-217). Ks. E. Gatz podejmując temat: „Duchowieństwo diecezjalne w Niemczech po Soborze Watykańskim II”, omówił wszystkie ważne wydarzenia kościelne zmierzające do wypracowania modelu księdza stosownie do wymogów czasów współczesnych (218-249).

Rozdział drugi (punkty 13-21) nie stanowi tematycznie zwartej całości, ale przedstawia jedynie pewne aspekty życia kleru diecezjalnego. Są to: pochodzenie, kultura, dalsze dokształcanie, celibat, kooperacja z innymi duchownymi, zdolności dziennikarskie, polityczno-społeczne, a nawet gospodarskie. W trosce o stan duchowny sami księża założyli stowarzyszenia kapłańskie ukierunkowane w stronę duchowości i spraw społecznych (264-434). Jest zrozumiałe, że tom omawiający duchowieństwo niemieckie, musi wskazać na rolę kolegium niemieckiego w Rzymie kształcącego przyszłych duchownych (253-263)⁸. Niezmiernie ważny temat w życiu Kościoła – duchowieństwo, opracowany wzorcowo, zamyka wykres statystyczny podający liczbę wyświęconych księży w Niemczech, Austrii i Szwajcarii w latach 1830-1993 (435-439).

---

⁸ *Colegium Germanicum* zostało założone w Rzymie w 1552 roku przy Via S. Nicola da Tolentino 13.

Ks. prof. Erwin Gatz, przystępując do swojej wielotomowej pracy, bardzo potrzebnej nie tylko profesjonalnym historykom, ale wszystkim zainteresowanym życiem Kościoła, uważał na początku, że zgromadzony materiał badawczy da się zamknąć w pięciotomowym opracowaniu. W drugim tomie zapowiedział ukazanie się szóstego tomu, w ostatnio wydanym zaś czwartym tomie ogłosił publikację poszerzoną do siedmiu tomów. Nie należy wykluczać, że zespół specjalistów skupionych wokół głównego redaktora, zechce udostępnić wyniki nadal kontynuowanych badań naukowych nad rozwojem życia kościelnego w Europie w okresie ostatnich dwustu lat. Podczas rozmowy z ks. Gatzem w Rzymie autor niniejszego szkicu zaproponował opracowanie w odrębnym tomie historii zakonów, zgromadzeń zakonnych i instytutów świeckich. Padła wtedy odpowiedź, że one same sporo o sobie napisały, ale po chwili ks. Gatz dodał, że należałoby propozycję tę rozważyć.

Istnieje jeszcze wiele innych tematów, które jedynie marginesowo zostały potraktowane w omawianej publikacji. Do nich należą: budownictwo sakralne, sztuka kościelna, kult świętych, sanktuaria oraz rola laikatu w życiu Kościoła.

ks. Antoni Kielbasa SDS